

M. Tóth Géza

A produkció érdeklődés hiányában lelkes közönségikert arat

*Újraolvasásra buzdító gondolatok
a Lúdas Matyiról*

Elöljáró beszéd

■ Épületekkel, használati tárgyakkal gyakran megtörténik, hogy idővel új funkciót nyernek. A változó társadalmi környezet, a változó igények következtében ez természetesnek tekinthető. Alig lepődünk meg azon, ha egy gyárépületből kiállítótér, víztornyból lakóépület, börtönből ifjúsági szállás, templomból hangversenyterem, lakóházból romkocsmá lesz. Tárgyaink, a környezetünkben megjelenő műalkotások új funkcióra, új jelentésbe kerülése szintén mindennapi tapasztalat.

Az már sokkal ritkábban fordul elő, hogy egy-egy frissen elkészült épület, tárgy vagy művészeti alkotás egyáltalán nem tudja az eredeti funkcióját betölteni, viszont kiválóan ki tud elégíteni az eredetileg tervezettől merőben eltérő igényeket. A veszprémi jezsuita templom épp a rend feloszlásával egy időben készült el, így templomként soha nem működhetett, de raktárnak, később kiállító-, hangverseny- és közösségi térnek jól megfelelt. A budapesti Erzsébet téri Nemzeti Színház építése nem jutott tovább az alapok kiadásánál, de az így keletkező „Gödör” a megépítése után azonnal progresszív művészeti-kulturális események, civil rendezvények kedvelt helyszíne lett.

E második, ritka kivételeket gyűjtő csoportba tartozik a magyar irodalom egyik legismertebb alkotása, Fazekas Mihály szépirodalmi főműve, a *Lúdas Matyi* is. Fazekas jól meghatározott szándékkal, konkrét közönségnek írta költeményét, amelynek üzenetére azonban az eredetileg megcélzott olvasótábor nem volt nyitott. Viszont lelkes fogadtatásra talált egy új közönségréteg körében. A műnek ez az olvasata széles körben elfogadottá, mára szinte kanonizálttá vált. Tanulmányomban a *Lúdas Matyi* keletkezéséről, Fazekas valószínűsíthető alkotói szándékairól, és a mű fogadtatásáról igyekszem olyan összefüggéseket bemutatni, amelyek új megvilágításba helyezhetik a *Lúdas Matyit*.

1. Eredeti néprege, amely eredetileg nem néprege

Fazekas *Lúdas Matyija* úgy él a köztudatban, mint valamilyen népmesei eredetű, de mindenképpen népi ihletésű programbeszéd arról, hogy a nép egyszerű fiának esélye lehet rá, hogy furfanggal és szerencsével túljárjon a hatalmasok eszén. A legtöbben így ismerjük ezt a művet, így gondolunk rá, sokáig ez az olvasat jelentette a hivatalos értelmezést, így tanultuk, és ha feladatunk, többnyire így tanítjuk ma is. Bár létezik, és az utóbbi időben talán erősödik is egy olyan értelmezése a műnek, amelyik a polgárosodás, demokratizálódás igényének programját látja benne, de a széles körű népszerűség hátterében valószínűleg mindig is az az olvasat fog állni, amely szerint a *Lúdas Matyi* a jogsértett kisember örök igazságának, sőt, magának az örök kisembernek a győzedelmeskedéséről szól.

Lúdas Matyi története a magyar nyelvterületen mára szinte mindenütt ismert. A mese népszerűségéhez és elterjedéséhez hozzájárult Balogh István színműváltozata (1838), és a számos későbbi feldolgozás. Móricz Zsigmond színpadra írta (1911), Illyés Gyula prózában fogalmazta újra a történetet (1975). Hárs László bábjátékként (1960), Schwajda György hangjátékként (1984), Tarbay Ede pedig vidám népi komédiaként (1996) dolgozta fel, de számos diafilm-, képsorozat-, bélyeg-, plakát-, képregényváltozata is ismert. Három film is készült *Lúdas Matyi* címmel: az első Deésy Alfréd (1922), a második Nádasdy Kálmán és Ranódy László (1950), a harmadik Dargay Attila (1976) nevéhez fűződik.

Amilyen harsány népszerűség kíséri a mű bő kétszáz éves történetét, annyira feltűnő az az anonimitásba burkolózó visszafogottság, amely a *Lúdas Matyi* szerzőjét jellemző szerzeményével kapcsolatban. A mű Fazekas eredendő szándékától függetlenül, sőt, némiképp annak ellenére vált sikeressé. Ahhoz, hogy ezt a különös helyzetet át tudjuk tekinteni, nézzük meg, ki is volt az író, mik voltak

a mű keletkezésének körülményei, illetve hogy milyen közönségfogadtatásra talált Fazekas munkája. Az életével és műveivel foglalkozó bőséges anyagból alaposágban és mennyiségben is kitűnnek Julow Viktor kutatásai. Témámhoz az első számú irodalomtudományi forrást az ő publikációi jelentették.

1.1. Szerző és kora

Fazekas 1766-ban született, jómódú debreceni polgárcsaládban, szülei a városban házzal, a városon kívül földdel, szőlővel rendelkeznek, apja állatorvos és gyógykovács. Debrecen, a „Kálvinista Róma” ebben az időben az ország legnagyobb települése, a magyar polgárosodás legfontosabb bázisa. A város társadalmilag is meghatározó központja a Nagytemplom és a Református Kollégium. A „helvét hit” dominanciája által a városnak erősek az európai kapcsolatai, a Kollégium professzorai közül többen is megjárták Nyugat-Európa egyetemeit, és folyamatos kapcsolatban maradtak, vagy kerültek nagy nevű holland, német, svájci, angol szellemi műhelyekkel. „A protestáló kálvinizmus útján Debrecenbe is gyorsan megérkeztek az új eszmék. A szigorú professzorok tán maguk sem sejtették, hogy a puritánság igéivel mit hintettek az ifjú tanítványok fejébe” – írja Illyés Gyula. A kis Fazekas már korán, mindössze hatévesen bekerül az iskolába. A Kollégiumra sajátos, patriarchális szellemű diáktársadalom volt jellemző, összetett, hierarchikus viszonyrendszerrel, diákönkormányzattal, puritán fegyelmű, önszerveződő diáktestületekkel. A kisebb diákokat arra kiválasztott idősebb diákok (publicus praeceptorok) tanították. A tanításon-tanuláson túl minden diák kivette a részét e különös demokratizmusú rendszer feladataiból.

Fazekas gyorsan otthonra talál a nagy hírű iskolában, annak diáktestületeiben. Szívesen vállalja, és megbízhatóan végzi a különféle közösségi feladatokat, olyan diák, akit lelkesít a rend, a rendszer, az öngazgatás koncepciója és gyakorlata. Tanulmányaiiban is jól teljesít, elsősorban a botanika és az irodalom érdekli. Minden afelé mutat, hogy tisztességgel elvégezve az iskolát nagyszülei, szülei példáját követve valamilyen hagyományos debreceni polgárkarriert fog befutni. Hogy pontosan mi történik a Kollégium közösségében, hol éri egyetlen komolyabb sérelem, igazságtalannak érzett büntetés, vagy lépésről lépésre hogyan veszíti el a bizalmát és lelkesedését, látva a rendszer működésének ellentmondásait, ma már nem lehet pontosan tudni, mindenesetre 16 éves korában úgy dönt, hogy – Móricz szavaival – „Én nem akarok debreceni diák lenni tovább!” Otthagynya a Kollégiumot, és szülei aggodalma ellenére úgy dönt, hogy katonának

áll. A katonaságban valószínűleg ugyanaz vonzotta, ami eleinte a Kollégium közösségében is lelkesítette, a renchez, a szabályokhoz való igazodás. Az, hogy a katonaság pontosan szabályozott, fegyelmet elváró és fegyelmet biztosító intézmény. A következő 14 évét a katonai rendszerben éli, bejárja a hadakkal Európát, az osztrák–török– orosz háborúban eljutva Moldvába, majd a napóleoni hadjáratok során Franciaországba, Dél-Németalföldre, Hollandiába, Németországba is. Ahogy ezt a hivatásos katonaélet magával hozza, részt vesz az ütközetekben, a hadi tudományok elsajátításában, és egyre feljebb jut a katonai ranglétrán. 1796-ban, 30 éves korában mint nyugalmazott főhadnagy tér vissza Debrecenbe.

A leszerelésének az oka egy újabb csalódás. Ezúttal magából a katonaságból, a katonásdiból és a háborúból ábrándul ki. Kezdeti lelkesedése kihűl, hivatásos katona karrierje végén már így versel (*Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok*):

*Óh, kedves élet legsanyarúbb neme!
Ugyan mi szükség volna reád, hahogy
Az ember e jó kis világot
S benne magát okosan szeretné?*

*Ha a kevélység hírt-nevet éhező
Lelkét nem a vér szomja hevíténé,
S a kárhozandók útja helyett
Égre vivő nyomokat keresne.*

*Az érdemesnek hogyha segítsz ügyén,
Hatalmas ember! szebb nevet érdemelsz,
Mint aki felfúvalkodásból
Százeezer atyjafiát levágot.*

A debreceni Kollégiumban beléltott nyitottság a human értékek iránt a katonaévek utazásai során azzal bővül, hogy megismerkedik a felvilágosodás eszméivel, a rousseau-iánus gondolkodással, és ő maga is az örök emberi értékek iránt egyre nagyobb nyitottságot mutató, a saját önös érdekeit a közösség érdekében háttérbe sorolni tudó embereszményt magáévá tevő, „aufklärista” karakterré válik. Fazekas erre az attitűdre mindig is nyitott volt, de 30 éves korára ez a jellemvonása érik meg benne fő karakterjegyként. Egyik első életrajzírója, Szűcs István ezt a jellemző történetet gyűjtötte a katonatiszt Fazekasról:

Fazekas francia hadjáratában csapatjával egy francia városba nyomul, melyre szabad sarczólást engedélyeztek. Faze-

kas bemegy egy úri házhoz, s annak igen jeles könyvtára szemébe tűnván, a könyvtárból kiszemel egy jeles könyvet, asztal mellé ül, s olvas a könyv mellett addig, míg eltelik a sarcz ideje, s akkor a könyvet visszateszi helyére, s meghajtva magát, kifele indul. E nemeslelkűsége elámulva, a háziúr erőnek erejével egy értékes zseborát tukmált Fazekasra emlékül.

Hazatérve Debrecenbe, a szülői örökségnek és a tisztí nyugdíjnak köszönhetően különleges helyzetbe kerül. Értékes városi háza, kertje, szőlője lévén betölthette a Magyarországon (azóta is) oly keveseknek megadatott szerepet, s minden tekintetben független, humanista polgár lehetett.

A hazatérését követő években ezt a lehetőséget még kevésbé használja ki, szűk baráti körén kívül még alig van kapcsolata a várossal. Nem találja a helyét, mindazt, amit Debrecenben lát, tapasztal, egyelőre idegenül, féltő aggodalommal figyeli. A napóleoni háborúk idejére, a gabonakonjunktúrának is köszönhetően a nagy vásári központ kivételes gazdasági jelentősége egyre hatalmasabbra nőtt, a város számos polgára, és maga Debrecen is rendkívül tehetőssé vált. A minden korábbi mértéket meghaladó meggazdagodás – szinte szükségszerűen – együtt járt azzal, hogy a klasszikus humán és közösségi értékek védelmének rovására az egyéni érdekek hangsúlyozásának, a vagyon külsőségeiben is megjelenő hirdetésének attitűdje nyert teret. A szolidaritás hiánya, a rossz ízlés, a parvenü, a provincialitás és a műveletlenség terjedése azért is különösen bánthatta Fazekast, mert e jelenségekkel az ő szeretett városában, saját „házájában” kellett szembesülnie. Tapasztalnia kellett, hogy a város kritikusi (legfőképpen Kazinczy) joggal tekintették a városban tapasztalható gőgösen lokálpatrióta, harsányan anyagias szemléletet, szellemi nehézkességet Debrecen, a „debreceniség” fő jellemzőjének.

Fazekas felvilágosult humanizmusa, nyitottsága és puritán eszményei szerint igyekezett a helyét megtalálni. Visszavonultságban töltött évei alatt a legtöbb idejét a kertészkedésnek, barátainak (Földi, Csokonai, Diószegi és mások) és a versírásnak szentelte. Versei gyakori témája, hogy választ találjon a „mi végre vagyunk a világon?” – kérdésre. A megoldást egyre tisztábban a független, tevékeny, mértéktartó életmódban látja. A *Ki a bődög?* című versében némiképp didaktikusan sorra is veszi, hogyan is áll mindez a gyakorlatban:

*Bődög, ki fákat ültet, ólt
Ifjú legény korában,
Osztán azokra gondja vólt,*

Hogy nőjjenek bujábban,
Hernyó, bogár ne bántsól,
Nyúl, kecske meg ne hántsa.

Kivált ha nem róvják azért,
Hogy a kéménnye füstöl,
Dézmát nem ad, se taxabért,
Nem tarthat a becsűstől,
Nem korhelyes, se kényes,
Be boldog egy legény ez.

Amely leányzó nem hever
Virága szép korában,
De sütni, főzni, varrni szer,
S nem módíz a ruhában,
Vidám, eszes, serény, jó,
Be boldog egy leányzó.

Az írók önként vállalt, kissé különc elvonulásából egy rendkívüli, a város történetében is fordulópontot jelentő esemény rázza fel. 1802. június 12-én tűzvész pusztít a városban, amely – mint Csokonai írta gróf Széchényi Ferencnének címzett levelében – a város „nagy részét Kollégiummal, Nagytemplommal, a tornyokkal és más közönséges épületekkel együtt 2-3 óra alatt üszöggé és hamuvá tette”. Apokaliptikus élménye lehetett ez a városnak. Legalábbis azok számára, akik nyitottak voltak arra, hogy jelekként értelmezzék a történelem nagy eseményeit. Fazekas ilyen ember volt, és az addig visszavonultan élő, szemlélődő, az aggasztó jelenségeket csak szűk baráti körben kritizáló íróból szinte egyszerre újra közösségi ember válik, aki kész nyíltan bírálni, és példaadó módon kész újra szolgálni is a közösségét.

A megégett nagytemplom falai közt serkent gondolatok című versében így ír:

*Sem a tatárok, vagy törökök, sem a
Rossz nyíri pajkos nép riha tábora
Nem tettek ennyi kárt közöttünk,
Mint ihol a ravasz elpuhulás.*

*A közhaszonról már nem is álmodunk,
Egymást emésztjük, s boldog atyák! jeles
Érdemteket, hív társaiknak
Kornyadozó nyakakon tapodják*

*Némely, csak önnön hasznokat éhező
Fukar kevélyek. Mert bizony a sasok*

*Bagoly toronyokká fajultak.
Óh, esedeztetek istenüknél*

Értünk, dicsőült lelkek! [...]

A nagy veszteség azáltal is személyesen érintette Fazekast, hogy legjobb barátainak egyike, Csokonai is fedél nélkül maradt, és ez tovább nehezítette a költőbarát amúgy is sok nélkülözéssel járó életét. Fazekas feladja önkéntes száműzetését, és – mint egykori diák – újra elkezdi közösségi feladatokat vállalni. Arra is elérkeztnek látja az időt, hogy addigi írói életműve legnagyobb vállalkozásaként, minden poétikai és retorikai tudását mozgósítva, olyan hatásos példabeszédet írjon, amely képes felrázni a debreceni elitet. Példabeszéde, ez a debreceni kortárs polgárok, városvezetők, régi iskolatársak, még életben lévő egykori tanárok érdeklődésére számot tartó mű a *Lúdas Matyi*. A *Lúdas Matyi* ugyanarról beszél, mint a fenti idézet, hogy a szeretett városra nézve semmi nem jelent akkora kockázatot, mint az a bizonyos „ravasz elpuhulás”. A „közhaszonnal” nem törődő, „egymást emésztő”, a „csak önnön hasznát éhező fukar kevélység” megtestesítője a műben Döbrögi, a kor irodalmi közéletében fogalomává vált „debreceninek” („döbröcöninek”), avagy „debreceniségnek” a képviselője. Hogy a városra, a helytelenített viselkedési mintákra való konkrét célzás ne csak Döbrögi nevében jelenjen meg, Fazekas nagyon pontos utalásokat tesz arra, hogy itt nem valamilyen sosemvolt, avagy mesebeli helyszínen játszódnak az események, hanem a *Lúdas Matyi* színtere az maga Debrecen. Pontosabban a tanmese magáról Debrecenről, a debreceniségről szól.

1.2. Döbrögi, a döbröcöni

Már maga az a hely, ahonnan Matyi elindul, „egy falubann, a Nyírenn-é vagy az Erdőháton”, bár a mai olvasó számára talán egyet jelenthet a mesei „hol volt, hol nem volt” helymeghatározással, a kortárs debreceniek számára konkrétságában is ismerős kellett (volna) legyen. Azt jelentette: „itt, valahol a szomszédban”. A Nyírségen ma sincs mit magyarázni, az Erdőhát elvileg több tájegységet is jelölhet, de ebben az esetben csak egyet, a Szamos (Szamoshát) és a Túr (Túrhát) közötti, Fehérgyarmat központú területet. Valahol ezen a vidéken születik Matyi, itt tudja meg, „hogy szomszéd vármegye is van; és a többek közt, hogy a híres döbrögi vásár egy hét múlva esik”. Akár a Nyírséget, akár a Szamosközt vesszük Matyi szülőföldjének, a „szomszéd” vármegye, ahol országos vásárokat tartottak, csakis Bihar lehet, annak a vásáros központja pedig csakis Debrecen.

Az a bántás, amit Lúdas Matyinak Döbrögi városában el kell szenvednie, nem paraszti mivoltában éri a főhöst, hiszen sem a viselkedése, sem a szándéka és távlati tervei nem parasztiak. Egy öntudatos, a kereskedést fő foglalkozási ágként űző, független polgár áll Döbrögi előtt, és a sérelem, ami Matyit éri, azon túl, hogy fizikailag is törvénytelenül bántalmazza a hatalom, elvágja attól a lehetőségtől, hogy polgári karrierjét befuthassa. Felmerülhet, hogy ha a megszegényítés és a jogtalannak érzett testi fenyegetés Fazekas diákkorának meghatározó, fájó emléke, akkor Matyi megveretésének részletes leírása ugyancsak a Fazekas-kortárs olvasók, az egykori iskolatársak számára tett konkrét célzásoként értelmezhető. Azok a jegyzőkönyvek, amelyek a Kollégium diáktörvénytársaságának, a „sedes scholastica”-nak a fontosabb döntéseit, a vétkeket és büntetések mikéntjét tartalmazzák, az 1802-es tűzvészben nagyrészt megsemmisültek. Ezért nem tudjuk pontosan, mi volt az az elviselhetetlen sérelem, volt-e egyáltalán ilyen, ami a kamasz Fazekast arra az elhatározásra vitte, hogy (Matyihoz hasonlóan) elhagyta a várost, az „anyja háza felé képpel sem fordult; búgva-morogva elment földetlen földig; s elvitte magával a bosszúállás lelkének is ördögi mérgét”. Mégis, az emberismeret és az a tény, hogy Fazekas a *Lúdas Matyi* első változatában így fogalmaz: „*azért csak rójja fel a jegyzőkönyvébe, hogy el ne felejtse: / Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!*” (a jegyzőkönyvet később „kapufélfára” módosítja), arra enged következtetni, hogy a kamasz Fazekas „ludasnak” találtathatott valamely vétkes bűntudatát, amiért a büntetését is megkapta. Ebben az esetben az értő debreceni kortárs fülek számára ez a jelenet egy kis önérzetes emlékeztető lehetett valamilyen kellően ki nem vizsgált egykori esetre és a Fazekas kárára hozott igazságtalan ítéletre.

Abban mindenképpen nyilvánvaló a hasonlóság, hogy Fazekas és Matyi is világgá megy, hogy aztán hazatérve „bosszút álljon”. Fazekas nemes bosszút áll (alkot, közfeladatokat vállal), Lúdas Matyi pedig igazságot tesz, ami, jobban belegondolva nem is olyan nagy különbség. Feltűnő, hogy ahogy Matyit nem paraszti mivoltában éri sérelem, úgy a bosszúja sem a földönfutó szegénylegényé. Nem megsemmisíteni, elpusztítani akarja Döbrögit, sokkal inkább tanítani, megleckéztetni. Az, hogy kimondja Döbrögire a háromszori megveretés ítéletét, majd végrehajtja azt, és az, hogy alkalmanként csakis a ludak árát (és a megveretés megszervezésének költségeit) veszi el Döbrögitől, tekinthető korrekt büntetési tételnek, illetve az elmaradt haszon arányos kompenzációjának. Fel sem

merül Fazekasban, hogy az elszenvedett sérelmeknek a jogos büntetésen túl valamiféle eltúlzott megtorlás legyen a következménye, és a mű utolsó soraiban azt is fontosnak tartja megemlíteni, hogy a bűnös jó útra tér, a büntetés elérte célját: Döbrögi „*törvénytelenül nem bánt, hanem úgy, ahogy illik, embertársaival; jól is végezte világát.*”

Az első megveretés története egy olyan eseményt ír le, amely Fazekas körének mint potenciális közönségnek a számára ismerős kellett legyen. Az 1802-es tűzvész a város tehető polgárainak, és a középületeket tekintve magának a városnak a számára is az újjáépítés lehetőségét hozta. Alkalmom nyílt rá, hogy a város a Nagytemplom és Kollégium helyére, Debrecen még nagyobb dicsőségére, a korábbiaknál is nagyszerűbb építményeket emeljen. A *Lúdas Matyi* megírásakor már álltak a palota (a korabeli diáknyelvből a „palatia” a Kollégiumot jelentette) „újabb ízléssel emelt” falai, de a tető még sokáig hiányzott az épületről. Majdnem hét éven keresztül állt betetőzetlenül, miközben az ahhoz való fák egy része már az udvaron hevert. („A fala fel van már építve, de a fedeléhez még faragatlan fák vagnak halmozva rakásra.”) Az épületfának való anyagot a város hagyományosan a Nagyerdőből nyerte. A minden korábbinál nagyobb igények következtében ezúttal Debrecen lényegében kitermelte híres erdejét. („*Már jobbára ledöntve hevert a címeres erdő legszebb része.*”) Az erdő helyén valamire való fa nem is maradt, csak elegyes bozót. A botanika, a természeti értékek iránt oly fogékony Fazekast ez a két kép, a túlméretezett, túlhajtott építkezés és a tarra vágott, egykor rengeteg erdő arra sarkallta, hogy Döbrögi első megverésének leírását erre az egyszerre aggasztó, egyszerre mulatságos, a kortársak számára mindenképpen ismerős helyzetre építse.

A második megveretés történetében, a gyógyfüvek összegyűjtését parancsoló doktor-ruhás Matyi karakterében megint csak ott vannak az életrajzi vonatkozású célzások és kortársak felé tett összekacsintások. Scorbuntzius Úr (aki valamikor „*valamelly külföldi Seregnél Feltser volt*”) beszélő név, a rettegett katonabetegségre, a skorbutra utal vele Fazekas. Nemcsak az író katonamúltja volt közismert a város elitje előtt, hanem az is, hogy Fazekas és sógora, Diószegi Sámuel milyen nagy lelkesedéssel fogott hozzá közös tudományos művük, a *Füvészkönyv* megalkotásához (az 1807-ben megjelent mű címe: *Magyar füvészkönyv*, alcíme: *Melly a' két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmányára szerént*). A Fazekas által írt, irodalmi becsű *Előljáró Beszéd*ben többek között arról is tájékoztat

a szerző, hogy milyen elv szerint választottak neveket a bemutatott növényeknek:

Hogy sok új neveket kellett készíteni, annak fő oka az, hogy nem lévén még magyarul a fűvészség tudomány formában, felette sok plántáknak még semmi magyar nevek nem volt; amelyeknek hát nevet kellett adni. Másik oka pedig az, hogy amelyeknek alkalmatlan vagy bitang nevek volt, azoknak alkalmasabbat kellett adni. Megtetszik magából a könyvből, hogy mi, minden előttünk tudva volt alkalmas magyar nevezeteket becsben tartottunk, es meghagytunk: de meg kell vallani, hogy azok közt a bábaelte fűnevek közt, melyek a köznép szájában, sőt könyveinkben is forognak, sokan vannak botrányoztató, babonás, helytelen, csúf nevek, sőt olyan gyalázatosok is, melyeket becsülletes ember szájára venni is áttallana.

Matyi (mintha csak a tudós Fazekas maga mondaná) e szavakkal küldi Döbrögi házanépét a főzethez való füvekért:

*Fördővíz szaporán, úgymond, és füvek! ezeknek
Elszámolja külön neveket; száz erdei, réti
Dudvák voltak ezek; nyúl-, farkas-, békacseresznyék;
Medve-, szamár-, disznó-, eb-, egér-, kutya-, macskatövissek
Hát meg az angyal-, szent- s ördög-gyökerek (mivel akkor
A füvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész-
Könyv még nem lévén)...*

Döbrögi harmadik megverésének helyszíne természetesen újra csak Debrecen, avagy, példázatként olvasva a művet, a harmadik megveretés megint csak a debreceniséggel kapcsolatos. A túlárzott portéka, a rátarti, büszke árus és maga a hatalmas, országos lóvásár mind a város védjegyeiként tekinthető.

A szöveg természetesen nemcsak a konkrét helyszínekkel, hanem szinte minden sorával (a Phaedrusicidézettel, az „elconfiscáltat”, „palota”, „ludimagister”, „rector”, „Róma”, és sok más kifejezéssel, a rengeteg összekacsintó kiszólással) mind-mind ugyanazt sugallja: mindez mirőlünk szól, rólunk, egykori kollégiumi diáktársakról, mai felnőtt, felelős debreceniekről. Ne legyünk hát többé beszűkült látókörű, önös gondolkodású Döbrögik, hanem legyünk – miként Matyi – „néhány nyelvekbe eléggé jártas”, „sok mesterségnek tsínnját bínnyát kitanúlt”, „mind az eszéhez, mind erszényéhez” bízó független polgárok. Olyanok, akik képesek újra összefogni, közösen felvérteződni minden természeti csapás és kívülről érkező szellemi szemfényvesztés ellenében.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy Fazekasban megmaradt valami a kissé naiv örök diákból. Élete befejezetlen fejezete óhatatlanul tovább élt benne, mielőtt a katonái után hazatért Debrecenbe. „Írjunk kis Múzsám pompás tógát viselő verseket is, ha tudunk” – biztatja magát Fazekas *Az én poézisom* című költeményében. Tógával, azaz a debreceni Kollégium diákjainak jellegzetes öltözetével ruhazza fel Fazekas művét is, amennyiben a *Lúdas Matyi* formájában az egykori kötelező időmértékes versgyakorlatokat, fel- (illetve le)vonásaiban pedig a kötelező iskoladrámákat idézi. Fazekas azzal is tartalmat, mégpedig humoros tartalmat kívánt közvetíteni közönségének, hogy a verselés módjával is felidézi a közös élményeket. Úgy gondolhatta, ha ő nem, más sem felejtette el azokat a diákeveket, amelyekben szentségtörésnek számított, ha a Kollégiumban folyó versgyakorlatok során valaki vétett a formai vagy stiláris követelmények ellen. Márpedig Fazekas mindkét követelmény elébe helyezi a közérthetőséget, a magyar nyelvi logikát és az élő beszédet idéző, jóízű, helyenként népi ihletésű nyelvezetet. A mai olvasónak nemigen jelent humorforrást az, ha valaki szándékosan vét a Vergilius óta általános érvényű szabály ellen: a hexameterben az ötödik láb mindig tiszta daktilus. Fazekas gesztusában azonban az egykori professzorokkal dacoló diákos merészség nevet elő, amikor egy exponált helyen csakazértis spondeust használ: „Úgy nyöghette ki, hogy *Lúdas Matyi* meggyilkolta.”

1.3. „Vidám, eszes, serény, jó”

Fazekas alkotását nem kiadásra, semmiképp sem a „nagyközönségnek” szánta. Azt éreznie kellett, hogy amit írt, jó, sőt jeles dolgozat. Valószínűleg arra számított, hogy művét a kortárs debreceni elit szívesen fogadja majd, az üzenetét megérti, és hogy írása Debrecen-szerte megvilágosító erejű, jobbitó hatású példabeszéddé válik. Nem így történt, és ezzel Fazekas prédikációja aligha lehetett az egyetlen jól szerkesztett, pontos allegóriákra építő példázat a város történetében, amely mindenféle hatás nélkül maradt.

A művet elküldte Kazinczynak, aki egy – azóta elveszett – válaszlevélben Fazekas írását valószínűleg különösebben nem is kritizálta, különösebben nem is méltatta, udvariasan tudomásul vette. Csak a levelezés eredménye ismert, Fazekas félrerakta a szöveget, és tíz éven át nem is foglalkozott vele. Ha a *Lúdas Matyi* írása közben volt is benne szándék és remény, hogy művével tetszést, esetleg irodalmi babérokat arat, a visszhangtalanul maradt prédikáció elkedvetlenítette. Prédikátori, prófétai alapélmény, hogy – ahogy pl. a 81. Zsoltárban és

számos más helyen is olvassuk – „nem hallgatott népem az én szómra, és Izráel nem engedelmeskedett nekem. Ott hagytam azért őt szívöknek keménységében, hogy járjanak a magok tanácsa szerint.”

Fazekas immár a kudarc ellenére sem hagyta ott a „népét”, sőt, ahol csak tudott, és ahol csak szívesen látták a szolgálatait, igyekezett kivenni a részét Debrecen közügyeiből. Városi esküdtnek választják, megbízzák a polgárkatonaság vezetésével. Előbb a Kollégium, majd a város pénztárosi feladatait vállalja, később, egészen 1828-ban bekövetkezett haláláig szerkesztette, jórészt maga írta a *Debreceni Magyar Kalendáriumot*.

2. „A’ Korhelyt, fogadott Apjának vissza botsátom”

Kazinczy nem érthette, hogy a *Lúdas Matyi* Debrecenről szól. Egyrészt, mert soha nem élte meg, mit jelent lokálpatrióta polgárként egy város közösségéhez tartozni, másrészt, ha elolvasta is a leveléhez mellékelte költeményt, Fazekas művének elmélyült elemzésére aligha volt ideje és indíttatása. A debreceni előljáróság, azok a régi iskolatársak, akikhez a szatíra szólhatott volna, ugyancsak mással voltak elfoglalva. Főként a saját érvényesülésükkel, a saját és a város ügyeinek intézésével, éppen azokkal a dolgokkal, amely ténykedésekhez kapcsolódóan Fazekasnak mondandója lett volna a számukra.

Az általános érdektelenséget tapasztalva Fazekas félretette a művét és az azzal kapcsolatos ambícióit, legtöbb idejét és alkotó energiáját a *Füvészkönyv* megírására, és egyre inkább a közfeladatok ellátására fordította. Az évek előrehaladtával mindinkább beleállt abba az országos visszhangú vitába is, amely Debrecen és Kazinczy között kialakult. Bár Fazekasban a *Lúdas Matyi* megírásakor még ugyanaz a kritikus lelkiület munkált, amely Kazinczyt is a „debreceniség” folyamatos bírálatára sarkallta, ahogy a széphalmi mester mind élesebb hangon támadta Debrecen, Fazekas úgy állt ki (cyranói indulattal) egyre öntudatosabban városa védelmében.

Az évek teltek-múltak, Fazekas egyre több közfeladatot vállalt, egyre több mindennel megbékélt az épülő-szépülő Debrecenben, és egyre harcosabban (olykor gorombán és igaztalanul is) igyekezett védelmezni a várost annak kritikusaival szemben. Így jött el az 1815-ös év, amikor is Bécsben, teljesen váratlanul megjelent nyomtatott formában a *Lúdas Matyi*. A kiadó Kerekes Ferenc volt (későbbi híres debreceni professzor), aki ebben az időben Bécsben folytatta egyetemi tanulmányait. Hozzájutott egy kézírásos formában sokszorosított *Lúdas Matyihoz*,

amelyet a vásárok ponyváján árult, eredeti hangú naiv népregének gondolt, és egy, a költemény stílusában írt előljáró beszéddel kiegészítve saját költségen megjelentetett. Elképzelhető, hogy mekkora volt Fazekas csodálkozása, amikor a saját művének nyomtatott példányát kézbe vehette. Rögtön meg is írta Kerekesnek, hogy ez az ő műve, és nem járult hozzá a kiadáshoz:

Már most képzelheti az Úr, mint hülhettem el belé, midőn ötlet Bécsből, a hová tudja a kurvannya hogy barangolt, egy néhány bába kéz szennyével hozzám, mint nyeletlen furkot bevetődni látnom kellett, még pedig azon lutskoson, mint 1804-ben a világra ki pottyant...

De ha már így esett, belátva, hogy írása elkezdte járni a saját útját, úgy döntött, hogy a teljes szöveget „újjászülve”, mintegy 40 sorral kiegészítve, szerzői előszóval is ellátva a művet „fogadott apjának”, azaz a szélesebb, főként paraszti származású olvasóközönségének „visszabocsátja”. A műve új közönségének igényét tudomásul vette, de arra a népszerűsége, amely ettől a közönségtől származhatott, nem vágyott. Talán ekkorra már az eredetileg megcélzott közönségtől sem hiányzott az elismerés. Kerekesnek írt levelében ragaszkodott hozzá, hogy a mű neve feltüntetése nélkül (mindössze monogramjával) jelenjen meg.

A nevemről semmi emlékezetet benne ne tegyen, mivel nemzetünknek erántunk való érzéketlensége engem is azzá tett minden betsüllet eránt, mely a nyomtatás útján nyerhetődne. De az Úr engemet azért ne szánjon, mert Hypochondriacus nem vagyok, hanem tsak Magyar.

Nem lett volna azonban hű önmagához, sem tudatosan vállalt közösségi programjához, ha csak kétséget is hagy afelől, hogy a kiadással jó célt kíván szolgálni, és nem saját anyagi gyarapodásáért teszi. A példaadás gesztusával a könyv utolsó oldalára felírta az alábbi megjegyzést:

Minden ebből bejövő pénz a tűz által megkárosodott szombathelyi és körmendi szegényebb sorsú lakosok felsegállítására fordíttatik

3. „E’ munkáskának ki legyen Szerzője, ha kéréd, nem tudom”

Sokan sokfelé keresték a történet lehetséges előképét, azt, hogy vajon mi lehetett az az alaplum, amely Fazekast a *Lúdas Matyi* megírásában inspirálhatta. Az az általánosan elfogadott filológiai eszme áll e szándék hátterében, hogy az írók vagy saját életélmény, vagy valamilyen hal-

lott, olvasott történet alapján alkotnak. Sem irodalomtörténész, sem író nem vagyok, alkotó igen, és ekként – ha teljesen cáfolni nem is tudom ezt a gondolatmenetet – azt a megjegyzést teszem, hogy az inspiráció és a kész mű olykor formailag olyan messze áll egymástól, hogy nincs az a lelkiismeretes és alapos kutatás, amely egy-egy alkotás mögött a valódi ihletszikrát hitelt érdemlően fel tudná mutatni. A *Lúdas Matyi* történet forráskutatásának széles körben ismert eredményeként (ezt is főként Julow Viktor munkásságának köszönhetően) az irodalomtudomány a „Nippuri szegényember meséjét” tekinti Fazekas műve ősi változatának. Az 1951-ben végzett sultantepei ásatások során előkerült, Kr. e. 704-re datált, égetetlen agyagtáblába írt asszír mesének és Fazekas művének témája és szerkezete szinte teljesen azonos. A nippuri szegényember csalatkozik a városbíró remélt nagylelkűségében, aki értéktelen holmival viszonozza a szegényember ajándékát. Erre ő háromszoros bosszút fogad, Matyiéhez hasonló furfanggal három ízben a városbíró közelébe férkőzik, és mindannyiszor megveri. A formai hasonlóság szembeötlő, és azok a lehetséges utak, amelyeket Julow Viktor megrajzolt az asszír mesétől a katonaként Európát bejáró Fazekasig, ugyancsak meggyőzőek. A tudomány számára megnyugtató, hogy tisztázódott a történet eredete, számomra mégis hogy maga után némi hiányérzetet ez a kutatási eredmény.

Kézenfekvő, hogy próbáljunk meg olyan történeteket találni a *Lúdas Matyi* inspirációja gyanánt, amelyekkel Fazekas diákéveiben, vagy még inkább valószínűsíthetően a katonaevei alatt találkozhatott. Ennek a kutatásnak azonban a formai hasonlóságok keresésén túl elsősorban arra kellene épülnie, hogy vajon milyen történetekre lehetett nyitott a világot járó Fazekas. Számomra úgy tűnik, az irodalomtudomány mindig is a saját *Lúdas Matyi*-értelmezése mögé keresett forrástörténetet, és nem Fazekas egyéni érdeklődéséből indult ki. Miután az irodalomtudomány a *Lúdas Matyi* népi, plebejus karakterére tette a hangsúlyt, jellemzően a népi történetek, a szegénylegény-karakterek háza táján folyt a kutatás. Nem csoda, hogy a tudomány ott is találta meg az őstörténetet, ahol kereste, a népmesék, népballadákon át egészen a megingathatatlan bizonyosság, agyagtábla-stabilitású asszír eredetig.

Az azonban, ahogyan élete, írásai alapján előttünk áll Fazekas, vagy még inkább, ahogy az életművében elmélyedve magunkban megtaláljuk Fazekast, arra kell jutnunk, hogy még ha valamilyen véletlen folytán eljutott

is hozzá a nippuri szegényember története, és még ha a forma kitörölhetetlen emlékként megmaradt is benne, magának a mesének az üzenete jelentős inspirációt nem jelenthetett. Az asszír mese főhősének motivációi a moralizáló Fazekastól teljesen idegenek, ekként a művelő találkozás aligha kínált éveken, évtizedeken át ható, meghatározó irodalmi élményt a számára.

Gondoljunk arra, hogy mivé vált Fazekas kezén az *Ezeregyéjszakából* merített Aladdin-történet (vagy a *Magahitt kalmár* címen ismert verses elbeszélés)! Szó sincs önmagáért való furfangról, ki nem érdemelt, dzsinnek által közvetített szerencsés meggazdagodásról. Fazekas Aladdinja a szorgalom, erkölcsösség és önmérséklet példázata a felvilágosodás szellemében.

Hatás végtelenül sok éri az embert élete során, de minden hatás a saját jellemének, karakterének, érdeklődésének szűrőjén keresztül éri. Fazekas karakteréből, érdeklődéséből kiindulva (és persze nem tévesztve szem elől a *Lúdas Matyit* sem) meggyőződésem, hogy valamilyen – a jogtalanul lefoglalt árúját hiánytalanul visszakövetelő, dacos, polgári attitűdöt képviselő – *Kohlhaas Mihály*-történethez hasonló sztori tett rá igazán mély benyomást a katonaevei alatt. Egy későbbi kutatás során érdemesnek tartom azokat a történeteket tanulmányozni, amelyek valószínűsíthetően (vagy „bizonyíthatóan”) Heinrich von Kleistet (is) inspirálhatták a *Kohlhaas* megírásában. Ez annál is inkább eredménnyel kecsegtethet, mert Kleist és Fazekas közel ugyanabban az időben dolgozott az említett műveken. Természetesen nem azokra a történetekre gondolok, ahol a jogsérelem büntetése lavinaszerűen irreális méretű megtorlássá dagad, hanem ahol a hangsúly a jogegyenlőség elvének szentségén van, azon, hogy a törvény előtti egyenlőség, illetve maga a törvény mint az emberi világban uralkodó „rend” mindennél értékesebb, mindennél előbbre való.

4. Összefoglalás és szabadkozás

Dolgozatomban amellet igyekeztem érvelni, hogy Fazekas a *Lúdas Matyit* eredendően azzal a szándékkal írta, hogy konkrét utalásokkal teli szatírjával tükröt tartson a kortárs debreceniek elé a hitványságaik kockázatának felismerésére. Írásom nem irodalomtudományi ígérennyel készült, nem lévén irodalmár, nem is készülhetett úgy. Ráadásul elfogult is vagyok Fazekassal, rokonszenvezem vele az embersége, dacossága, indulatossága, a parvenü és affektált megnyilvánulások iránti ellenszenve, az egyes beszéd iránti elkötelezettsége, a tudmányszeretete, önérzete, műveltsége, szolidaritása, nagylelkűsége, szorgalma, humora, hite miatt.

A sors ritka, különös fintorát látom abban, hogy főművével egészen máshová talált, mint ahová célzott, de ahová talált, ott telitalálatot ért el. A *Lúdas Matyi* a magyar irodalom egyik legnépszerűbb alkotásává vált, Fazekas életében azonban alig vettek róla tudomást. Az eredetileg megcélzott közönsége végképp nem mutatott hajlandóságot arra, hogy el- és megfogadja, amit Fazekas üzeni akart neki. Vajon ma, bő kétszáz évvel a mű születése után, lenne-e „a két magyar hazábnál” összesen akár csak egy városvezetési közönség, amelyik hajlandó lenne odafigyelni arra, amit Fazekas mond? Jó volna bízni ebben.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- B. RÉVÉSZ Ágnes: *A Debreceni Református Kollégium*. Bp., bölcsészdoktori értekezés, kézirat. 1945, TREK R 3510.
- BALKÁNYI Kálmán: *Fazekas Mihály és kalendáriuma*. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1902
- BALKÁNYI Kálmán: *Fazekas Mihály, mint természetvizsgáló*. = *Természettudományi Közlöny*, 1905
- BARCSA János: *A debreceni kollégium épületének története*. DPL 1905, 798–819.
- BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp., Balassi, 1994, 371–388.
- CHIKÁNY Judit: *Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél, Lúdas Matyi?* = Csörsz Rumen István szerk.: *Doromb, Közköltészeti tanulmányok 4. Bp., reciti*, 2015
- CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Bp., Akadémiai, 1990
- CSÜRÖS Ferenc: *A Debreceni Fűvészkönyv és írói*. Debrecen, 1907
- CSÜRÖS Ferenc: *Emlékezés Fazekas Mihályról*. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1931
- DEBRECZENI Attila: *Csokonai és Kazinczy kapcsolata*. Klny. Debrecen, Könyv és Könyvtár, 1997, 88.
- EMBER Ernő: *Kazinczy és Debrecen*. = *Pap Károly Emlékkönyv*, 1939. Évlapjai, 56. köt.
- FARAGÓ József: *Egy moldvai csángó Lúdas Matyi-mese*. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1960, 256–268.
- FARKAS Gyula: *A magyar romantika*. 1930
- GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története*. 1936
- GULYÁS Pál: *Költők sorsa Debrecenben*. = *Új Élet*, 1939
- HARSÁNYI István: *Rokokó ízlés a magyar irodalomban*. 1930
- HATVANY Lajos: *Egy kortárs Csokonairól*. = *Nyugat*, 1911, 4. szám

- HORVÁTH János: *A magyar irodalmi népiesség*. Bp., MTA, 1927
- HORVÁTH János: *Csokonai (Csokonai költőbarátai: Földi és Fazekas)*. Bp., MTA, 1936
- ILLYÉS Gyula: *Magyarok*. I. k. 1939
- JUHÁSZ Andor: *A világirodalom élettörténete*. 1928
- JUHÁSZ Géza: *A magyar szellem vándorútja*. 1938
- JULOW Viktor: *Fazekas Mihály*. Bp., 1982
- JULOW Viktor: *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai mesemintájának kérdése*. = *Irodalomtudományi Közlemények*, Bp., 1963, 678–690.
- JULOW Viktor: *Fazekas Mihály összes művei*. Bp., Akadémiai, 1955
- KARÁCSONY Sándor: *Lúdas Matyi*. 1939
- KARDOS Albert: *A debreceni Fűvészkönyv nyelve*. = *Csokonai-emlékkönyv*, 1909
- KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI., s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII., s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII., s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960
- KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*. S. a. r. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979
- KOVÁCS Máté: *Fazekas Mihály a rokokó költő*. Debrecen 1940
- KOVÁCS Máté: *Fazekas Mihály, a költő, élményvilága*. = *Pap Károly-Emlékkönyv*, 1939
- KOZOCSA Sándor: *A Lúdas Matyi-kiadások története*. = *Magyar Könyvszemle*, 1938
- LOVAS Rezső: *F. M., a botanikus*. = *Debreceni áll. reáliskola értesítője*, 1928
- Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a Magyar Hirmondó Íróinak költséggével, Alberti betűivel*. 1795
- MAJOROS Béla: *Fazekas Mihály, a költő*. = *Debreceni állami reáliskola értesítője*, 1928
- MÁTRAY Lajos: *Fazekas Mihály élete és munkái*. Debrecen, 1888
- MOLNÁR Pál: *Debrecen irodalmi életének útja*. = *Pap Károly-Emlékkönyv*, 1939
- MÓRICZ Zsigmond: *Lúdas Matyi*. Uránia, 1905
- NAGY Sándor: *A debreceni református Kollégium története*. 1933
- NÉGYESY László: *Gvadányi és Fazekas*. 1904. (Bevezető tanulmány.)
- NOSZLOPY Ferenc: *Fazekas Mihály végrendelete*. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1917
- PENYIGÉY Dénes: *Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében*. Bp., Akadémiai, 1980
- PÓR Anna: *Lúdas Matyi százéves útja a népmesétől a színpadig*. = *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve*, Bp., Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963. 99–122.
- S. SZABÓ József (1940): *A debreceni Kollégium nyelv- és diákszótára*. = *Debreceni Képes Kalendárium az 1941-ik esztendőre*. 41. évfolyam. Debrecen, Méliusz. 45–52.
- S. SZABÓ József: *Fazekas Mihály ismeretlen versei*. = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 1908
- S. SZABÓ József: *Főhadnagy Fazekas Mihály szerelmei*. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1909
- SZAUDER József: *Fazekas Mihály, a Lúdas Matyi költője*. = *Új Hang* 1953. 2. sz. 87–92.
- SZILÁGYI Márton: *Kegyelem és erőszak (Fazekas Mihály Lúdas Matyija)*. = SZILÁGYI Márton: *Határpontok*. Bp., Ráció, 2007, 164–182.
- TÓTH Rezső: *Fazekas Mihály versei*, 1900. Régi magyar könyvtár, XVII. (Részletes bevezető tanulmány.)
- TÖRÖK Péter: *A magyar Fűvészkönyv növénytani méltatása*. = *Csokonai-Emlékkönyv*, 1909
- WALDAPFEL József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp., Akadémiai, 1957
- ZSIGMOND Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története 1538(?)–1938*. Debrecen, 1937